

Orqanizmin reproduktiv saqlamliğı, qadin və yeniyetmə əməyinin mühafizəsi

Insanın peşə fəaliyyəti reproduktiv saqlamliğın pozulmasına potensial təhlükə yarada bilər ki, bu da əmək şəraitindən və onun xarakterindən asılıdır. İşçilərin və onların övladlarının reproduktiv saqlamliqlarının pozulmasının spesifik meyarlarına aşağıdakılar aiddir:

- mayalanma qabiliyyətinin azalmasını (sonsuzluq) törədən zədələnmələr;
- döldə anomaliyaların yaranmasına səbəb olan zədələnmələr, bunların nəticəsində spontan abort, yaxud ölü doğum, uşaqlıqdan xaric hamiləlik və s.;
- döldə anadangəlmə qüsurun inkişaf etməsi;
- istehsalat travması, yaxud peşə xəstəlikləri ilə əlaqədar dölün və yenidoğulmuşların zədələnməsi;
- döş əmizdirən qadınlarda laktasiyanın pozulması;
- uşaqda fiziki və psixi inkişafın ləngiməsi, yeni törəmələrin əmələ gəlməsi şəklində saqlamliq pozulması.

Peşə xəstəliklərinə aid olan qadınların reproduktiv saqlamliqlarının pozulmasına aşağıdakı hallarda rast gəlinir:

- ağır fiziki iş zamanı qadın cinsi üzvlərinin sallanması və düşməsi;
- qadın cinsi üzvlərində və döş vəzilərində kanserogen amillərin təsirindən bədxassəli yenitörəmələrin əmələ gəlməsi;

Qadın reproduktiv saqlamliqlarının peşə ilə pozulma səbəbləri siyahısına, onların soyuq şəraitdə işləmələrilə əlaqədar yaranan qeyri-spesifik ginekoloji iltihabı xəstəlikləri, menstrual funksiyanın pozulması, uşaqlıq boynunun displaziyası və leykoplasiyası, mutagen təsir effektinə malik olan amillərin təsiri nəticəsində qadın cinsi üzvlərində yeni törəmələrin inkişafı daxildir.

Kişi reproduktiv saqlamliğına spesifik zərərli təsir göstərən istehsalat amillərinə:

- sonsuzluğa səbəb olan spermaların keyfiyyətinin (eyakulyatda spermatozoidin miqdarının azalması, hərəkiliyinin və digər funksional aktivliyin) zəifləməsi;
- follikulları stimullaşdırıcı və lüteinləşdirici hormonların – testosteronun və prolaktinin zərdabdakı konsentrasiyasının pozulması aiddir.

Cədvəl 20.1

İşin sinfindən (dərəcəsi) asılı olaraq reproduktiv saqlamliğın pozulmasının inkişaf ehtimalı, %

İşin sinfi (P 2.2.2006-05 rəhbərlik)	Effektin inkişafında amillərin, qrup amillərin payı	Pozğunluğun növü
1. (optimal)	0	Reproduktiv funksiya pozğunluğu yoxdur.
2. (yolverilən)	33- dən az	Reprod. sistemdə xroniki xəstəlikdən əziyyət çəkən şəxslərdə ayrı-ayrı reproduktiv pozğunluğun dərinləşməsi.
3.1 (zərərli)	33 – 50	Reprod. funksiyada keçib gedən pozğunluq hamilə-liyin 1-ci yarısında uşağın saqlamliğının pozulması.
3.2 (zərərli)	51 – 66	Dölün inkişafında və uşağın saqlamliğında reprod. funksiyanın davamlı pozulması.

3.3-3.4 (zərərli)	67 – 80	Reprod. funksiyanın davamlı pozğunluğunun baş verməsində yüksək risk, yaxud ölüm və ya əlil olması
4 (ekstremal)	81 - 100	Eynilə

İşçilərin əmək fəaliyyətləri ilə əlaqədar (dölün ana bətnində inkişafı və ya yeni doğulmuşların sağlamlığında) işçinin reproduktiv funksiyasına zərər yetirilmə ehtimalı reproduktiv sağlamlıq üçün peşə riski sayılır. 20.1- ci cədvəldə işin dərəcəsindən asılı olaraq reproduktiv sağlamlığın pozulma ehtimalının göstəricisi verilmişdir. Cədvəldən görünür ki, əmək şəraitinin zərərlik dərəcəsinin artması, reproduktiv funksiyanın pozulma tezliyində peşə amilinin etioloji payını artırır. 20.2-ci cədvəldə bəzi sənaye sahələri, onlara xas olan kimyəvi maddələr və qadınların tipik generativ funksiya pozğunluqları verilmişdir. Reproduktiv nəslötərmə yaşı dövründə (15-45 yaş) qonadotrop, embriotrop teratogen təsirə malik kimyəvi maddələrin təsiri şəraitində, yüksək və alçaq temperatur, elektromaqnit sahəsi təsiri şəraitində, narahat-məburi işçi pozada, yük qaldırma və daşıma, yüksək sinir-emosional gərginlik şəraitində, menstrual tsiklin pozulması hallarında, xroniki ginekoloji xəstəliklər (iltihab, şiş) zamanı, anemnezində hamiləliyin ağırlaşma ilə gedişi, yaxud inkişaf anomaliyaları olan hallarda hemoqlobinin miqdarının 100 q/l və az olması hallarında qadınların işləmələri məsləhət görülmür.

Cədvəl 20.2

Bəzi istehsalat növləri, kimyəvi maddələrlə əlaqədar və hamiləliyin gedişində baş verən tipik pozğunluqlar

Istehsalat	Əsas kimyəvi maddələr	Pozğunluğun forması
Tikiş və toxuculuq sənayesi	Formaldehid, fenol, akrilonitril, vinilxlorid	Hamiləliyin ağırlaşması, anemiya, hamiləliyin dayandırılma təhlükəsi, vaxtından əvvəl doğuş
Neft – kimya sənayesi	Benzin, doymuş və doymamış aromatik karbohidrogenlər	Hamiləliyin 2-ci yarısında toksikoz, hamiləliyin pozulma təhlükəsinin tezliyi
Stirol əsasında polimer emalı və istehsalı	Stirol, benzol, dibutilftalat, benzaldehyd	Spontan abortun miqdarının çox olması
Rezin – texniki məmulat-lar sənayesi	Xlorpren, dixloretan, benzin	Hamiləlik toksikozu, anemiya, vaxtından əvvəl doğuş
Kənd təsərrüfatı	Mineral və üzvi gübrələr, pestisidlər	Anemiya, özbaşına abortlar, azçəkili uşaq doğuşu

Əmək fəaliyyəti ilə əlaqədar hamiləliyin ağırlaşmalarını azaltmaq məqsədilə, qadınlara uşaqdoğmanın planlaşdırılması məsləhət görülür.

Mayalanmanın ən yaxşı vaxtı məzuniyyət dövrü hesab olunmaqla, gələcəkdə onlar Azərbaycan Respublikasının əmək məəcəlləsinin 245-ci maddəsinə müvafiq olaraq zərərli və təhlükəli istehsalat amilləri ilə əlaqəsi olmayan işə keçirilir.

Qadınlara nisbətən istehsalat amillərinin kişilərin reproduktiv sağlamlıqlarına təsiri az öyrənilmişdir. Məlumdur ki, bu pozğunluğun mexanizmi neyroendokrin pozğunluqlarla əlaqədar olub, istehsalat amillərinin biləvasitə cinsi hormonlar ifraz

edən yetişmiş cinsiyyət vəzində follükulyar hüceyrələrə (qonadlar) zədələyici təsir göstərir. Bu dəyişikliklər spermatogen epitelin differensasiya prosesində, hematotestikulyar baryerin pozulmasında və əlavə vəzilərin funksiyasındakı Sertoli və Leydiq hüceyrələrinin zədələnməsində özünü biruzə verir.

Kişilərdə qurğuşun, arsen, civə, karbon sulfid, fosfor, tetraetilqurğuşun, anilin boyları və başqa intoksikasiyasının klinikası çox zaman sonsuzluqla müşayiət olunur. Həmçinin libidonun, ereksiyanın və ejakulasiyanın pozğunluğu qeyd olunur. Sonuncu pozğunluqlar radiotezlikli elektromaqnit sahəsi və elektromaqnit şüalanması təsirindən də baş verir. Serebrospinal tipli impotensiyanın inkişafında vibrasiyanın təsirinin rolu müəyyənləşdirilmişdir.

İşçilərin reproduktiv sağlamlıqlarının pozulmasının profilaktikasında həmin pozğunluğu törədən amillərin təsirinin yol verilən səviyyəsinə, tibbi və müalicə-profilaktik xarakterli tədbirlərə əməl edilməlidir. Bunlar ginekoloji xəstəliklərin inkişafına, patoloji hamiləliyin, doğuşun və dölün inkişafının pozulmasına səbəb olduqları üçün dispanser qrupuna daxil edilməklə, risk qrupuna aid edilir. Hamiləlik başladığı vaxtlarda əməkçi qadınların ginekoloji tələblərə uyğun işə düzəldilməsinə diqqət yetirilməlidir.

Respublikamızda qadın sağlamlığının mühafizəsi konstitusiya və əmək məcəlləsi ilə tənzimlənir. Uşaqdoğma yaşlarında qadınların ağır işlərə, zərərli və təhlükəli əmək şəraiti olan işlərə cəlb olunmaları qadağandır. Respublikamızda qadın əməyinin tətbiqi qadağan olunan ağır və zərərli işlərin peşə və müəssisələrin siyahısı mövcuddur. Bu sənədlərə əsasən, 35 yaşınadək qadınları kimyəvi zərərli maddələr, pestisidlər, dezinfeksiyaedici vasitələr tətbiq olunan bitkiçilik, heyvandarlıq, quşçuluq və xəzlik heyvan yetişdirilməsi işlərinə cəlb edilməsi qadağan olunur. Hamilə qadınların əməyindən yük maşınlarında, traktorlarda sürücü kimi, habelə yeraltı işlərdə (sanitariya və məişət xidməti üzrə peşələr istisna olmaqla) istifadə olunmasına icazə verilmir. Gecə işlərində qadın əməyindən istifadə olunması hallarına məhdudiyət qoyulur, yalnız xüsusi zərurət yarandıqda (Beynəlxalq Əmək Mühafizə Konvensiyasına (MOT) müvafiq olaraq) icazə verilməklə, qadınlar tərəfindən qaldırılan və daşıyan yükün kütləsi müəyyənləşdirilmişdir. «Uşağı olan vətəndaşlara dövlət müavinətinin verilməsi» haqqında qanun ana və uşaqların mühafizəsi sistemində mühüm yer tutur.

İşləyən qadınlara hamiləliyə və doğuşa görə müavinət verilir. Hamiləliyin müxtəlif dövrlərində qadın məsləhətxanasında uçota duran qadınlara, uşağı 1,5 yaşa çatana qədər uşağa qulluq üçün birdəfəlik müavinət verilir. uşağa qulluq üçün məzuniyyətdə olan qadınlara aylıq kompensasiya, 16 yaşına çatana qədər uşağa aylıq müavinət, ümumi təhsil müəssisələrində oxuyan şagirdlərə təhsilini bitirənə qədər müavinət verilir.

Azərbaycan Respublikasında işləyən qadınların sosial müdafiəsi əksər hallarda beynəlxalq sənədlərə və tövsiyələrə uyğundur.

Uşaq və yeniyetmə əməyinin gigiyenası.

Uşaq və yeniyetmələrin əmək məşğulluğu problemi bir çox dövlətlər üçün aktual olaraq qalmaqdadır. Avropa ölkələrinin 2004-cü ildə Budapeşdə qəbul

olunmuş fəaliyyət proqramında Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı (ÜST) və Beynəlxalq Əmək Təşkilatı (BƏT) tərəfindən uşaq və yeniyetmələrin əmək şəraitinin yaxşılaşdırılması zərurəti qeyd olunur.

Uşaq və yeniyetmələrin fəaliyyətinin gigiyenik cəhətdən səmərəli təşkili orqanizmə müsbət təsir göstərməklə, əzələnin gücünü və dözümlülüyünü artırır, gözəyari ölçməni və hərəkət koordinasiyasını yaxşılaşdırır, mərkəzi sinir sistemində oyanma və tormozlanma prosesləri tarazlaşır, fiziki və zehni iş qabiliyyəti artır, motivasiya sferası təkmilləşir və fərdin adekvat ictimailəşməsi baş verir. Beləliklə, əmək təlimi və əmək, uşaq və yeniyetmə orqanizmini möhkəmləndirir və yüksək ixtisaslı əmək adamının hazırlanmasına imkan yaradır. Lakin, müəssisələrin əksəriyyətində olan mürəkkəb sosial-iqtisadi situasiya iş yerlərində sanitariya normalarının pozulmasına səbəb olur, müasir əmək bazarının vəziyyəti yeniyetmələrin işə düzəldilməsinə əlverişsiz şərait yaradır, uşaqların sağlamlıq vəziyyəti pisləşir, işləyən orqanizmdə mənfi dəyişikliklərə səbəb olur. Ona görə də, uşaq və yeniyetmələrin əməyinin normallaşdırılması və təşkili, onun gigiyenik qiymətləndirilməsi, böyüməkdə olan orqanizmin sağlamlığının qorunması və ölkənin əmək resurslarının saxlanması üçün olduqca vacibdir.

Əmək şəraiti və onun təşkilinin normallaşdırılmasının əsasında uşaq və yeniyetmə orqanizminin yaşı və onun morfofunksional imkanlarına uyğunluğu prinsipi durmalıdır. Uşaq və yeniyetmələrdə morfofunksional inkişafın başa çatmaması zamanı, psixoemosional davamsızlıq, yüksək hərəkət aktivlik, ətraf mühit amilləri və şəraitinə qarşı həssaslıq, sosial cəhətdən inkişaf etməmək kimi xüsusiyyətlər xasdır. Onların ətraf mühit amillərinə qarşı xüsusi həssaslığı orqanizmin aşağıdakı xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır:

- böyümə və inkişafın intensivliyi ilə (hüceyrələrarası bölünmə prosesinin sürətlənməsi, sinir toxumasının intensiv mielinləşməsi, neyronlararası əlaqənin formalaşması, anabolik istiqamətli mübadilə, orqanizmdə baş verən endokrin dəyişiklik);
- bəzi orqan və sistemlərin yetkinləşməməsi ilə (sistem və yerli immunitet, oksidləşmə və əlaqələrin ferment sistemi, qaraciyər və böyrək, mədə-bağırsaq traktı, neyroendokrin tənzimin təkmil olmaması);
- anatomik və histoloji xüsusiyyətlərlə (selikli qışaların, dərinin, hematoensefal baryerin yüksək keçiriciliyi, dəri örtüyü səthinin nisbətən böyüklüyü).

Əmək fəaliyyətinə başlayarkən yeniyetmələrin adaptasiyası mürəkkəb təcrübə və bacarığın formalaşması ilə əlaqədar, uyğunlaşma mexanizminin gərginliyi fonunda baş verir.

Əmək və təlim prosesində yeniyetmələr əlverişsiz fiziki və kimyəvi amillərlə təmasda ola bilərlər, ona görə də, yeniyetmə orqanizminin peşə istehsalat amillərinə (əlverişsiz meteoroloji şərait, istehsalat səs-küyü və vibrasiyası, istehsalat tozları, kimyəvi maddələr və fiziki gərginlik) qarşı verdikləri reaksiyanın spesifikliyini bilmək lazımdır.

Istehsalat mühitinin meteoroloji şəraiti havanın həm yüksək, həm də aşağı temperaturu ilə xarakterizə oluna bilər. Yeniyetmələr havanın yüksək temperaturu ilə metallurgiya, metal emalı, toxuculuq sənayələrində, qənnadi və kulinariya

istehsalında, çini-saxsı qab istehsalı zamanı təmasda ola bilərlər. Yeniyetmələr yaşlı fəhlələr ilə eyni bir sexdə işlədikləri zaman, hətta az həcmdə fiziki iş icra etdikləri halda belə, dəri və bədən temperaturu daha tez qızır, hemodinamikada meyillənmələr güclənir, onların bərpası isə daha ləng baş verir. Yeniyetmələrdə tənzimləyici mexanizmlərin təkmilləşməməsi, onların funksional imkanlarını azaldır, nəticədə istilik tənzimi prosesi tez pozulmaqla, bərpa müddəti uzanmış olur.

Qızdırıcı mikroiqim şəraitində əmək prosesi zamanı yeniyetmələrdə əsas qabıq proseslərində (oyanma prosesinin gücü azalır və differensasiya tormozlanması zəifləyir), həmçinin vegetativ sinir sisteminin funksional vəziyyətində dəyişiklik baş verir. Böyüklərə nisbətən yeniyetmələrdə ürək-damar, tənəffüs, sinir sistemi reaksiyaları daha qabarıq şəkildə özünü biruzə verməklə, görülən işə görə alınan cavab reaksiyaları az adekvat olur, lakin onların bərpası uzun müddət çəkir. Qızdırıcı mikroiqim şəraitində yeniyetmələr böyüklərə nisbətən, istiliklə az müddət təmasda olmalarına baxmayaraq, onların sağlamlığında bəzi dəyişikliklər baş verir. Belə ki, onlarda tez-tez vegetativ disfunksiyalar, astenovegetativ sindromlar, ürək-damar sistemində funksional dəyişikliklər (arterial hipotenziyalar, ritm pozğunluqları), mədə-bağırsaq traktı tərəfindən pozğunluqlar, hipovitaminləşmə və s. müşahidə edilir.

Havanın soyuducu mikroiqimi ilə yeniyetmələr tikinti, gəmiqayıma, ağac tedarüku, balıq vətəgələri, ət emalı və s. sənaye sahələrində təmasda ola bilərlər.

Eyni temperatur təsirindən yeniyetmələrdə diskomfort vəziyyəti daha tez inkişaf edir. Soyuğun təsirindən onlarda bütün fizioloji dəyişikliklər, məsələn, dərinin temperaturunun daha çox azalması, taktıl həssaslığın, əzələnin dözümlülüyünün dəyişilməsi və s. daha qabarıq şəkildə özünü göstərir. Aşağı temperatur şəraitində işlədikdə yeniyetmələrdə istilik hasilatı böyüklərə nisbətən daha tez baş verir.

Beləliklə, ətraf mühitin temperaturu azacıq azaldıqda belə, yeniyetmə orqanizminin soyuması başlayır. Ət emalı sənayesinin xammal sexində yeniyetmələrin əlləri kifayət qədər tez (1-2 ilə) yerli soyumağa məruz qalır və yuxarı ətrafların vegetativ polinevriti və nevrologiyası inkişaf edir. Böyüklərə nisbətən bu xəstəliyə yeniyetmələrdə daha tez-tez rast gəlinir. Qızların orqanizmi soyumağa qarşı oğlanlara nisbətən daha həssasdır.

Yeniyetmələrin gəmiqayıma, metal emal etmə peşəsinə yiyələnməsi hallarında istehsalat səs-küyünə daha çox məruz qalırlar. Müəyyən edilmişdir ki, onlar səs-küyün bütün parametrlərinə yüksək dərəcədə həssasdırlar. Gənc və yeniyetmə yaşlarında eşitmə analizatorları yetkin yaşlılara nisbətən səs-küyə qarşı daha çox həssas olub, küyün təsirindən sonra onlarda eşitmə hissəsinin bərpası böyüklərə nisbətən daha uzun müddət çəkir.

Yeniyetmələrin baş beyin fəallığı və eşitmə analizatorunun funksional vəziyyətinin səs-küyün təsirindən, habelə mərkəzi sinir sisteminin yaş inkişaf tempinin ləngiməsi və eşitmə hissiyyatının azalması müşahidə edilir ki, bu dəyişikliklər həm də, azyaşlı yeniyetmələrdə daha qabarıq şəkildə özünü biruzə verir.

Yeniyetmələrin hər gün, bütün iş növbəsi ərzində intensiv küyün təsirinə məruz qalarsa, 1-2 il müddətində onların eşitmə aparatında bərpa olunmayan

proseslər yaranır. Müəyyən edilmişdir ki, səs-küyün səviyyəsi yaşlılar üçün normal olduğu halda, yeniyetmələr üçün zərərli olur.

Maşınqayırma, toxuculuq sənayesində, kənd təsərrüfatında əmək fəaliyyəti prosesində yeniyetmələr vibrasiya təsirinə məruz qala bilərlər. Tədqiqatlarla müəyyən edilmişdir ki, yeniyetmə orqanizminin vibrasiyaya qarşı verdiyi reaksiyasının xarakteri, yaşlıların reaksiyasından fərqlənərək, onlarda həssaslıq artır, sümük-oynaq aparatında mübadilə prosesi kəskin pozulur. Müəyyən edilmişdir ki, gənc yaşlarda vibrasiya xəstəliyi daha tez inkişaf edir.

Bir çox istehsalat müəssisələri işçi zonasında tozun olması ilə xarakterizə olunur. İşçi binası havasında tozun konsentrasiyası yetkin yaşa nisbətən cavan yaşlılarda pnevmokoniozun daha tez inkişaf etməsinə səbəb olur.

Eksperimental yollarla isbat edilmişdir ki, cavan heyvanlarda ağciyərin sklerotik prosesi yaşlı heyvanlara nisbətən daha tez inkişaf edir. Nisbətən qısa müddət (3 ilədək) ərzində əyirici peşəsi ilə məşğul olan qızlarda (radiotexniki, dəzgahçı və bəzən tikinti peşələrində çalışanlarda), yuxarı tənəffüs yolunun selikli qişalarında dəyişiklik daha tez inkişaf edir. Həmyaşlılarına nisbətən, xəstələnmə tezliyi onlarda daha yüksəkdir. Əyirici peşələrində işləyən yeniyetmələrdə bronxit qeydə alınır ki, bu da çox zaman asmatik komponentlərlə müşayiət olunur. Beləliklə, yeniyetmələrin yuxarı tənəffüs yolunun selikli qişalarının tozun təsirinə daha həssas olduğu qeyd olunur.

Yeniyetmələr təlim və iş prosesi zamanı istehsalatın bir çox sahələrində kimyəvi maddələrlə təmasda olurlar. Eksperimental yolla isbat edilmişdir ki, bir çox sənaye zəhərlərinə qarşı (karbon-4xlorid, benzin, dixloretan, kükürd qazı, natrium nitrit) cavan orqanizmin davamlılığı xeyli aşağıdır. Yeniyetmələrin kimyəvi maddələrə yüksək həssaslığının səbəbi və mexanizmi sona kimi öyrənilməmişdir. Güman etmək olar ki, onların inkişafında yeniyetmə yaşının fizioloji xüsusiyyətləri – mərkəzi sinir sisteminin oyanma həddinin aşağı olması, endokrin tənzimin davamsızlığı, yüksək vegetativ reaktivlik, qan axınının və ağciyər ventilyasiyası sürətinin yüksək olması mühüm rol oynayır. Yeniyetmə orqanizminin həmin maddələri zərərsizləşdirmə qabiliyyətinin aşağı olmasının da əhəmiyyəti vardır. Bundan başqa, yeniyetmə orqanizmi toxumalarının kimyəvi amillərə qarşı yüksək həssaslığı da məlumdur.

Yeniyetmələrin kimyəvi amillərlə qısamüddətli təması, hətta yol verilən həddən aşağı olduqda belə, qeyri-spesifik xarakterli reaksiyalar müşahidə olunur. Bu zaman immunobioloji reaktivliyin azalması, anemiya, sinir və ürək-damar sisteminin funksional pozğunluğu, fiziki inkişaf tempinin ləngiməsi, allergik reaksiyaların baş verməsi qeyd olunur.

Çoxsaylı müayinələrlə müəyyən edilmişdir ki, yeniyetmə orqanizmi havada yol verilən hədd səviyyəsində olan kimyəvi amillərin təsirinə həssaslıq göstərdiyi halda, yaşlı orqanizm tərəfindən heç bir dəyişiklik baş vermir.

Yeniyetmə yaşları üzrə morfofunksional imkanlarına uyğun fiziki əməklə məşğul olduqda, işin onlara müsbət təsir göstərməsi sübut olunmuşdur. Lakin fiziki işin ağırlığına və müddətinə görə böyüklərə nisbətən, yeniyetmələrdə ürək vurğularının sayı, diastolik təzyiq daha yüksək göstərici ilə xarakterizə olunur və hemodinamikanın bərpa dövrü xeyli uzanır. Sağlamlıq vəziyyətindən asılı olaraq,

istehsalat amilləri yeniyetmələrə müxtəlif cür təsir göstərir. Adaptasiya mexanizmi yüksək səviyyədə inkişaf etmiş sağlam yeniyetmələrdə, eyni bir istehsalat amili onların sağlamlığının möhkəmlənməsinə və funksional vəziyyətlərinin optimallaşmasına səbəb olduğu halda, həmin amillər xroniki xəstəliyi olan şagirdlərə başqa cür təsir göstərir. Təlim dinamikasında onların sinir və ürək-damar sistemində əlverişsiz dəyişikliklərin tezliyi artır, eşitmə hissiyatı azalır (toxuculuq profilli peşə texniki məktəblilər arasında) və müvəqqəti əmək qabiliyyətini itirməklə xəstələnmələr artır.

Müəyyən edilmişdir ki, gənc işçi qadının işinin birinci ilində, iş qabiliyyətinin dinamikası və funksional vəziyyəti sağlamlığının ilkin vəziyyətindən asılı olur.

Istehsalatda təlim-tədris amillərinin adaptasiya prosesinə təsiri yeniyetmələrin bioloji yetkinliyindən asılıdır. Bioloji «yetkin olmayanlar» öz həmyaşıdlarından spirometriya, dinamometriya, bədən kütləsi və boy göstəricilərinin aşağı olması ilə yanaşı, kəskin və xroniki xəstəlik səviyyəsinin yüksək olması ilə fərqlənirlər.

Yeniyetmələrin peşə təliminə adaptasiyasını qiymətləndirərkən, ali sinir fəaliyyətinin fərdi xüsusiyyətləri də nəzərə alınmalıdır. Oyanıqlığı aşağı olan fərdlərdə monoton konveyer əmək növündə sinir və ürək-damar sistemində gedən dəyişikliklər daha aydın görünür. Oyanıqlıq səviyyəsi yüksək olan qızlarda təlim prosesi zamanı xəstəliyin dinamikası, eşitmə analizatorunun funksional vəziyyəti, qanın mənərəsindəki dəyişikliklər daha tez-tez müşahidə olunur.

Mərkəzi sinir sisteminin oyanıqlığı orta dərəcəli olan şagirdlərdə reaksiya optimal xarakterli olur. Yeniyetmələrin peşə-təlim adaptasiyasına istehsalat-təlim mühitinin böyük təsiri vardır. Istehsalat təlimi sevlərində, fizioloji sistemlərin əlverişsiz reaksiyalarına, təlim emalatxanalarına nisbətən 1,5-2 dəfə çox rast gəlinir.

Uşaq və yeniyetmələrin əmək təlimi və əməyin təşkilinin gigiyenik normallaşdırma prinsiplərində aşağıdakı göstəricilər nəzərə alınmalıdır:

- yaş, cins, sağlamlıq vəziyyəti, istehsalat mühiti amilləri təsirinə qarşı orqanizmin yüksək həssaslığı;
- fiziki, psixi, mənəvi inkişafa və sağlamlıq vəziyyətinə əlverişsiz təsir olmamalıdır;
- özünə və ətrafındakılara travma təhlükəsi yaratmamalıdır.

Azərbaycan Respublikasının əmək məcəlləsinə görə yeniyetmələrin əmək fəaliyyətlərinə 15 yaşından sonra tibbi müayinədən keçməklə icazə verilir. İşə götürülmüş yeniyetmələr 18 yaşına qədər hər il tibbi müayinədən keçməlidir. Bu işin aparılmasında tibb işçiləri və işəgötürənlər maraqlı olmalıdırlar. İşəgötürənlər yeniyetmələri qanunçuluqda nəzərdə tutulmuş güzəştlərlə tanış etməlidirlər. Onlar işə götürülərkən təlimatlarla, əmək mühafizəsi qaydaları ilə, təhlükəsizlik texnikası və sənaye sanitariyası qaydaları ilə tanış etməlidirlər. Istehsalat gigiyenası və sanitariyasına aid tədris proqramı texniki şərtlər üzrə mütəxəssislərlə razılaşdırılmalıdır.

Müasir müayinə məlumatlarına görə 40%-ə qədər yeniyetmələr əmək fəaliyyətinə, yeniyetmələri əməyinin mühafizəsinə aid qanunlarla tanış olmadan başlayırlar. Bir çox yeniyetmələr ağır və zərərli əmək şəraitində işləməli olurlar. İşləyənin yeniyetmələr üçün iş həftəsi qısaldılaraq 16 yaşına çatmayanlar üçün 24

saat, 16 yaşdan 18 yaşa qədər üçün 36 saat müəyyənləşdirilmişdir. Gündəlik iş növbəsi 15-16 yaşlı yeniyetmələr üçün 5 saat, 16-18 yaşlılar üçün 7 saat təşkil edir.

Oxumaqla yanaşı işləyən 16 yaşlıları iş günü müddəti 2,5 saat, 16- 18 yaşlılar üçün 3,5 saatdan çox olmamaqla, axşam saat 21-dən gec qurtarmamalıdır. Yeniyetmələr üçün iki növbəli işə icazə verilir (saat nəzərə alınmaqla), lakin gecə işi qadağandır (axşam saat 10-dan səhər saat 6-a yqədər).

14-16 yaşlıların işdən sonrakı sərbəst vaxtları ardıcıl olaraq 14 saatdan az olmamalıdır, 16-18 yaşa qədər yeniyetmələrin isə istirahət vaxtı fasiləsiz olaraq 12 saatdan az təşkil etməməlidir. 18 yaşdan kiçik olan şəxslər daimi əsasda işlədikdə, onlara istirahət və bayram günləri işləməyə icazə verilmir. Lakin, bu şərtlər tədrisdən kənar vaxtlarda işləyənlərə şamil olunmur. Yeniyetmələr 31 təqvim günü müddətində özləri istədiyi vaxtda məzuniyyət almaq hüququna malikdirlər. Onları məzuniyyətdən geri çağırmaq, vaxtı dəyişdirmək, məzuniyyətin bir hissəsini pulla əvəz etmək qadağandır. 18 yaşına qədər yeniyetmələrlə, əmək müqaviləsini pozmaq, ancaq həddibuluğa çatmamışların hüququnu müdafiəsi işləri üzrə dövlət əmək müfəttişliyi və komissiyasının razılığı ilə mümkün ola bilər.

Hal-hazırda qüvvədə olan normativ sənədlərinə uyğun olaraq yeniyetmələrin aşağıdakı əmək növlərində işləməsi qadağan olunur:

- iş yerlərində konsentrasiyası atmosfer havası üçün YVK-dan yüksək olan 1-ci və 2-ci sinf təhlükəli, həmçinin kanserogen, allergik, kəskin fibrogen, kəskin istiqamətləndirilmiş və qıcıqlandırıcı təsirli maddələr olduqda;

- vibroqurğular və vibroalətlər işləyərkən, lokal vibrasiyanın səviyyəsinin 0,2 YVK-dan (böyükələr üçün nəzərdə tutulmur) çox olduqda;

- radiaktiv maddələr və ionlaşdırıcı şüa mənbələri ilə əlaqədar işlər;

- normativdən çox olan (yüklərin daşınması, növbə ərzində hərəkətlərin miqdarı, məcburi pozada uzun müddət qalma, növbə ərzində yerdəyişmə) işlər;

- təbii işıqlanması olmayan zirzəmi otaqlarında görülən işlər;

- yoluxucu xəstəliklərin törədiciləri ilə, yoluxdurucu materiallar, bioloji mayelər, ikincili xammal, o cümlədən vərəmli xəstələrə, yoluxucu və dəri-zöhrəvi xəstələrlə əlaqədar görülən işlər;

- zəhərli və güclü təsirli bitkilər, şişəleyhinə dərmanlar, hormonal və narkotik təsirli preparatlarla əlaqədar işlər;

- tütün, alkohol məhsulları istehsalı və istismarı üzrə görülən işlər;

- yüksək travmatizm təhlükəsi olan (partlayışlı və tezalovlanan maddələrlə, təzyiqlə, vəhşi və qorxulu heyvanlarla qulluq kimi) işlər;

- yüksək gərginlikli əmək prosesləri ilə əlaqədar iş vaxtının çatışmamazlığı ilə (iş növbəsinin 50%-dən çox vaxt ərzində diqqətin cəmlənməsini, eyni vaxtda 10-a qədər obyektin müşahidə olunması) görülən işlər;

- emosional gərginlik və cavabdehlik tələb edən (operatorlar, sürücülər, gözətçilər, qiymətli daşlarla və metallarla, qiymətli kağız istehsalı ilə məşğul olan işçilər) işlər;

- insanların daşınması üçün qaldırıcı mexanizmlər üzrə xidməti işlər;

- uşaqların təhlükəsizliyi və sağlamlığı ilə əlaqədar bilavasitə cavabdehlik daşımaqla görülən işlər;

- eşitmə analizatorlarına edilə bilən yüksək gərginlikli (eşitmə siqnallarının qəbulu, yenidən işlənməsi, sözlərin aydınlığı 70%-dən az təşkil etməsi) işlər;
- yüksək dərəcəli monoton işlər (əməliyyatın 10 saniyə müddətində davam etməsi, məcburi iş tempinin tələb olunması);
- meyitlərlə əlaqəli, heyvanların, quşların ovu və öldürülməsilə görülmən işlər;
- psixatriya və narkoloji müəssisələrdə işlər;
- gecə klubları, barlar intim ləvazimatların istehsalı və satışı ilə əlaqədar olan işlər;

Bəzi istehsalat amilləri və iş növləri üzrə yeniyetmələr üçün xüsusi normativlər müəyyənləşdirilmişdir. Görmə gərginlikli işlərdə obyektlərin fərqləndirilməsi həcmi 1 mm-dən az olduqda, bununla məşğul olma vaxtı iş növbəsinin 25%-dən çox, 1-dən 5 mm-ə qədər olduqda isə iş növbəsinin 50%-dən çox olmamalıdır. 16 yaşlı yeniyetmələrin videoterminallarda ekranların müşahidə edilməsinə gündə 2 saat, 16-dan 18 yaşa qədər olanlar isə 3 saat məşğul ola bilərlər. Videoterminalların müşahidəsi ilə əlaqədar görülmən işlərin fasiləsiz davam etdirilməsi 14-16 yaşlılar üçün 25 dəqiqəni, 16-18 yaşlılar üçün isə 30 dəqiqəni ötməməlidir. Yeniyetmələr arasında həddindən çox yorulmanın profilaktikası üçün gözün hər 25-30 dəqiqədən bir gimnastik hərəkət etdirilməsi, həmçinin lokal və ümumi yorulmanı aradan qaldırmaq üçün yüngül bədən hərəkətlərinin etdirilməsi dəqiqəsi nəzərdə tutulur.

Küyün ekvivalent 70-dən 80dBA qədər səviyyəsinin təsiri zamanı küyün səviyyəsindən asılı olaraq yeniyetmələrin iş vaxtı məhdudlaşdırılır.

Yeniyetmələr üçün iş yerləri seçilərkən elə etmək lazımdır ki, qurğular, dəzgahlar, alətlər, idarəetmə açarları, mebellər öz parametrlərinə görə ergonometrik tələblər nəzərə alınmaqla, uşaq və yeniyetmələrin antropometrik parametrlərinə uyğun gəlsin. Alət və qurğuların uyğunluğu olmadıqda, istehsal norması 20-30% azaldılmalıdır.

Əmək təlimi rejimi və şəraitinin gigiyenik cəhətdən reqlamentləşdirilməsi ilə yanaşı, yeniyetmələrin sağlamlıqlarının saxlanılması və möhkəmləndirilməsi üçün vaxtında həkim-peşə məsləhətlərinin aparılması vacib əhəmiyyət kəsb edir. Həkim-peşə məsləhətini aparmaqla, uşaq və yeniyetmələrə məktəb və peşə təhsili dövründə ediləcək tibbi xidməti müəyyənləşdirmək mümkün olur. Həkim-peşə məsləhətlərinin aparılma mərhələlərinə aşağıdakılar aid edilə bilər:

- 4-8-ci sinif məktəbliləri arasında aparılan fərdi məsləhətlər;
- 9 və 11-ci sinfi qurtarma mərhələsində aparılan məsləhətlər;
- peşə təhsili və yaxud işə başlamazdan əvvəl məsləhətlərin aparılması;

1-ci mərhələyə aid olan fərdi məsləhətlər ciddi xroniki xəstəlikləri və morfofunkSIONAL defektləri olan (profilaktiki tibbi müayinələrin nəticəsinə əsasən), uşaqlara verilir. Belə uşaqların valideynləri onların seçdikləri peşə və ixtisaslar üzrə olan məhdudsiyyələr barədə məlumatlandırılır.

İkinci və üçüncü mərhələdə aparılan məsləhətlərdə məqsəd fərdi- peşə yaralılığının müəyyənləşdirilməsidir. Uşaq və yeniyetmə hər hansı peşəni seçdikdə, ona peşəni mənimsəməsi imkanları barədə rəy verilir. Qərar həmçinin məktəblilərin profilaktik tibbi müayinələrinin nəticələrinə əsasən də qəbul edilə bilər. Yeniyetmələrin sağlamlıq vəziyyəti və onun işə düzəlmə imkanı barədə ekspert rəyi,

ərazi üzrə müalicə-profilaktik, klinik ekspert komissiyası tərəfindən işə düzəlməyə 3 ay qalmış müəyyənləşdirilməlidir.

Tibbi müayinəyə terapevt və yaxud pediatr, cərrah, nevropotoloq, psixiatr və yaxud psixonevroloq, okulist, otolorinqoloq, stomatoloq və qızlar üçün ginekoloq cəlb edilməlidir. Sağlamlıq vəziyyətində normadan kənara çıxmaları olanlara mütləq patoloji profili üzrə həkim mütəxəssis baxmalıdır. Laborator-diaqnostik müayinələr, qanın və sidəyin ümumi analizi, flüoroqrafiya və tuberkulin sınağı daxil edilir. Sağlamlığında normadan kənar çıxmaları olan şəxslər göstəriş üzrə əlavə müayinələr cəlb olunur.

Müayinələr əsasında aşağıdakılar müəyyənləşdirilməlidir:

- psixi və fiziki inkişaf səviyyəsi;
- bioloji yaş dərəcəsinin təqvim yaşına uyğunluğu;
- orqanizmin fiziki işgörmə qabiliyyəti və funksional imkanları (funksional sınaq məlumatları üzrə);
- əirafli diaqnoz

Yekunda yeniyetmələrin müəyyən işə yaralılığı, konkret müəssisədəki əmək şəraitinə, yaxud istehsalat təhsilinə uyğunluğu tibbi əks göstəriş siyahısına görə əsaslandırılır və rəy verilir. Həkim-peşə məsləhətinin nəticələri məktəbli uşağın tibbi kartasındakı (forma № 026/y-2000) bölməyə köçürülür. Tam ümumtəhsil başa çatdıqdan sonra yeniyetmə peşə təhsilinə və yaxud işə göndərildikdə tibbi arayış (həkim-peşə rəyi-forma № 086/y) doldurulur. Peşə təhsili müəssisələrinə keçən abituriətlərin sağlamlığında normadan kənara çıxmaları olanlar, verilən həmin arayışa əsasən daxil olduqları təhsil müəssisələrində tibbi xidmət alırlar. təhsil müəssisəsinin həkimi diaqnozu müəyyənləşdirmək və peşə yaralığını aydınlaşdırmaq üçün abituriəti əlavə müayinəyə cəlb edə bilər. Yeniyetməyə yerinə yetirdiyi işin mümkün olan mənfi təsirini müəyyənləşdirmək üçün o, 18 yaşına çatana qədər hər il tibbi müayinədən keçməlidir. Peşə-istehsalat amillərinin təsiri nəticəsində yeniyetmənin sağlamlıq vəziyyəti pisləşərsə o, yay-sağlamlaşdırıcı və profilaktik tədbirlərə cəlb olunmalı, effektin olmadığı hallarda isə, gələcəkdə seçilən peşə və yaxud ixtisasın əks göstəriş kimi qiymətləndirilir. Yeniyetmələrin istehsalat amillərinə adaptasiyasını yüngülləşdirən müalicə-sağlamlaşdırıcı və profilaktik tədbirlərə aiddir:

- gigiyenik rəasional qidalanmanın təşkili;
- zənginləşdirilmiş ərzaq məhsullarından və yodlaşdırılmış duzdan istifadə olunması;
- məhsulların, yeməklərin askorbin turşusu və vitamin qarışıqları ilə vitaminləşdirilməsi;
- yeniyetmələrin polivitamin preparatları və mineral komplekslərinin, adaptogenlərin qəbul edilməsi.

Bunlarla yanaşı, psixofizioloji funksionarın təkmilləşdirilməsi üçün optimal hərəkət rejimi, xüsusi bədən tərbiyəsi, açıq havada idman hərəkətləri və suda üzmədən istifadə edilməlidir.

Həmçinin hidroprosedurlar, massaj, ultrabənövşəyi şüa seansları tövsiyə oluna bilər. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, seçilmiş peşəyə yararlılıq, təkcə sağlamlıq vəziyyətin asılı olmayıb, həm də orqanizmin bir sıra psixoloji

xarakterindən asılıdır. İşin insanın fərdi tipoloji xüsusiyyətlərinə uyğun gəlməməsi, əmək məhsuldarlığının azalmasına, somatik xarakterli xəstəliklərə, travmalara və xəstələnmə tezliyinin 2-3 dəfə artmasına səbəb ola bilər. Bu yeniyetmələr arasında peşənin seçilməsinə mənfi təsir göstərən sosia-bioloji amillərin aradan qaldırmaqla, psixofizioloji peşə oriyentasiyasının effektiv profilaktik vasitə olduğunu hesab etməyə imkan verir.

Hal-hazırda peşə patologiyasının ilkin əlamətlərinin əmələ gəlməsilə, orqanizmin fərdi tipoloji xüsusiyyətləri (sinir sisteminin oyanıqlılığı, sinir proseslərinin labilliyi və b.) arasında müəyyən asılılıq təyin edilmişdir. Belə asılılığın öyrənilərək nəzərə alınması, istehsalat amillərinə qarşı davamlı olan yeniyetmələrin daha düzgün seçilməsinə və peşə xəstəliklərinin inkişafının qarşısının alınmasına imkan verir.

Müasir peşələrin mürəkkəbliyi, işçi orqanizminə qarşı tələblərin yüksəlməsinə səbəb olmaqla, peşə seçimində psixofizioloji müayinələrin rolunu artırır. Peşəyə olan tələblər tez-tez, kəskin-spesifik xarakter kəsb etməklə, işçidə müəyyən inkişaf etmiş keyfiyyətlərin olmasını tələb edir. Bu da ona gətirib çıxarır ki, müəyyən peşələrə getməyə can atan yeniyetmələrin hamısı tələb olunan psixofizioloji imkanlara malik olmadıqları üçün, spesifik xarakterli iş şəraitinə (monotonluq, sinir-emosional gərginlik) adaptasiya oluna bilmirlər. Bir çox texniki-peşə məktəblərinə (TPM) 15-20%-ə qədər yararsız yeniyetmələr daxil olurlar.

TPM-də oxuyanların ancaq 20-40%-i seçdikləri peşələr üzrə işlərini davam etdirirlər.

Psixofizioloji xüsusiyyətlərin uyğun gəlməməsi səbəbindən peşəsini mənimsəyə bilməyən şəxslərin sayı mürəkkəbliyindən asılı olaraq 7-dən 80%-ə qədər təşkil edir. Əlbəttə, müasir təsəvvürlərə görə peşəyə yararlılıq anadangəlmə olmur, ancaq, öyrənmə prosesində peşə vərdişi yaranır. Peşə vərdişinin formalaşmasının müvəffəqiyyəti bir çox amillərdən, o cümlədən, ayrı-ayrı psixofizioloji funksiyaların ilkin səviyyəsindən asılıdır.

Psixofizioloji mahiyyətə uyğun, peşə əhəmiyyətli funksiyalar və keyfiyyətlər 6 qrupa bölünə bilər:

1. Hərəkət funksiyaları (əzələ gücü, dözümlülük, tremor, koordinasiya xüsusiyyətli göstəricilər);
2. Sensor-analizator funksiyaları (görmə, eşitmə, toxunma, qoxu hissi, dad, vestibulyar davamlılıq, kinestetik və əzələ həssaslığı);
3. Ali sinir fəaliyyətinin fərdi – tipoloji xüsusiyyətləri (güç, hərəkətlilik, sinir proseslərinin tarazlığı);
4. Diqqət və yaddaşın xüsusiyyətləri;
5. Əqli funksiyalar (intellek və düşünmənin inkişaf səviyyəsi);
6. Şəxsiyyətin xarakter funksiyaları (neyrotizm, rigidlik, ekstraversiyanın intensivliyi).

Yeniyetmələrdə peşə əhəmiyyətli açar funksiyaların inkişaf səviyyəsini təyin etmək üçün, təhsil müəssisələrində və müəssisələrin peşə seçimi kabinetlərində psixoloqların məsləhətlərindən istifadə etmək olar.

Operativ düşünmə və yaddaşın inkişafı üçün: diqqətin başqa səmtə tez qoşulma keyfiyyətlərini inkişaf etdirmək, gözəyarı ölçməni, taktil və kinestetik həssaslığı və digər reaksiyaları sürətləndirmək üçün komanda-şəkilli idman oyunları (basketbol, voleybol, böyük və stolüstü tennis) məsləhət görülür. Idman gimnastikası, suya tullanma və s. vestibulyar aparatın davamlılığını təkmilləşdirir, uzaq məsəyəyə qaçmaq, xizək idmanı, qızdırıcı iqlim şəraitinə uyğunlaşmanın yaxşılaşmasına kömək edir, sərbəst və klassik güləş növü statik gücə qarşı dözümlülüyü artırır.

Yeniyyətlərin əmək gigiyenası üzərində nəzarətini ərazi üzrə fəaliyyət göstərən Gigiyena və epidemiologiya mərkəzinin (GEM) Uşaq və yeniyyətlər gigiyenası bölməsi həyata keçirir. GEM- lər Təhsil müəssisələri və məktəbdənkənar müəssisələrdə təşkil olunmuş əmək təliminə və yeniyyətlərin əməyinin təşkilinə, habelə, ştat üzrə istehsalat təcrübəsinə, eləcə də, yeniyyətlərin işinə nəzarət etməklə, həm də onların iş yerlərindəki fəaliyyəti üzrə əməyinə sanitar-epidemioloji rəy tərtib edir.

Istehsalat üzrə sanitar qaydalara əməl olunmasına nəzarəti idarə və ya müəssisənin rəhbərliyi məsuliyyət daşımaqla, öz üzərinə götürür.